

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ
НАУКИ

ВИПУСК **61**

ЧЕРКАСИ - 2004

Науковий журнал містить статті, що присвячені актуальним проблемам історії. Автори розкривають різні аспекти історичного досвіду та сучасних суспільно-політичних і соціально-економічних процесів в Україні, зокрема, проблеми соціальної, аграрної історії, правової думки.

Для широкого кола фахівців – науковців, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів.

Журнал рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 14 грудня 2004 р.).

Головна редакційна колегія:

д-р екон. наук, проф. І.І. Кукурудза (головний редактор), д-р біол. наук, проф., чл.-кор. АПН України Ф.Ф. Боечко, д-р фіз.-мат. наук, проф. А.М. Гусак, д-р філол. наук, проф. С.А. Жаботинська, д-р пед. наук, проф. А.І. Кузьмінський, д-р біолог. наук, проф. В.С. Лизогуб, д-р іст. наук, проф. В.В. Масненко, д-р філолог. наук, проф. В.П. Мусієнко, канд. пед. наук, проф. В.Л. Омеляненко, д-р іст. наук, проф. А.Ю. Чабан.

Редакційна колегія серії:

д-р іст. наук, проф. В.В. Масненко (відповідальний редактор), к-т іст. наук, доцент Ю.П. Присяжнюк (відповідальний секретар), д-р іст. наук, О.О. Гуржій, д-р іст. наук, проф. В.В. Гоцуляк, д-р іст. наук, проф. А.Г. Морозов, к-т іст. наук, доц. О.Г. Перехрест, д-р іст. наук, проф. А.Ю. Чабан, д-р іст. наук, проф. М.Г. Шамрай.

**Засновник – Черкаський національний університет
ім. Б. Хмельницького**

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 2527 від 27.03.1997р.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, історичний факультет. Тел. (0472) 35-55-57

© Черкаський національний
університет, 2004

К.В. Івангородський

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ В ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

В історії Східної Європи раннього нового часу феномен Запорозької Січі посідає одне з найважливіших місць. Сформувавшись у пониззях Дніпра як реакція українського населення Великого князівства Литовського на постійні набіги кримських татар, Січ поступово перетворюється на один із значних факторів тогочасної геополітики, що вже в умах сучасників викликало неабияку повагу до русів-українців, які в цей час стають важливим елементом у протистоянні мусульманській експансії в християнську Європу. Водночас Запорозька Січ виступила й могутнім імпульсом етнічної консолідації українців, відігравши, таким чином, вагому роль у їхній подальшій історії, а також увійшовши одним із чинників самотутності в пласт їхньої ментальності.

Незважаючи на значущість цієї проблеми, вона ще й досі залишається маловивченою. Адже дослідники звертають свою увагу переважно на окремі аспекти політичного або соціального розвитку Запорозької Січі, проблему її виникнення, першої локації, внутрішнього устрою та побуту. Місце ж Низового товариства в етносоціогенезі українців досі залишається не з'ясованим. З огляду на це, ми маємо за мету розкриття значення Запорозької Січі в етносоціальних процесах другої половини XVI – першої половини XVII ст. Безпосередньо це питання в історіографії поки не розглядалося. Хоча дослідницька література стосовно історії козацької спільноти за порогами Дніпра є досить значною. Перші описи Січі знайшли місце вже у творах сучасників подій: Е.Лясоти, М.Бельського, С.Гейденштейна, Б.Папроцького, А.Віміні, Г.Боплана. Їхні свідчення виступають цінним джерелом у дослідженні запропонованої проблематики. З позицій же історичної значущості першими аналізували історію цього утворення П.Симоновський, Г.Міллер, С.Мишецький, Д.Бантиш-Каменський, О.Рігельман.

Згодом предметом дослідження Запорозька Січ виступала в працях М.Костомарова, П.Куліша, П.Скальковського, В.Антоновича, Л.Падалки, І.Каманіна. Більш глибоко значущість для українців низової організації намагалися з'ясувати М.Грушевський, А.Стороженко, В.Доманицький, Д.Яворницький. Не припинялися пошуки місця та значення Січі в історичній еволюції українства й у радянські часи. Попри ідеологічні кліше, вагомий внесок у розгляд проблеми зробили І.Крип'якевич, С.Боровий, О.Апанович, К.Гуслистый, В.Голобуцький. Їхній досвід став основою переосмислення

означеної проблеми на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії. Сьогодні цим питанням приділяють увагу з нових позицій такі вчені, як В.Смолій, Г.Сергієнко, В.Сергійчук, Д.Наливайко, В.Панашенко, В.Щербак, І.Стороженко, П.Сас, А.Сокульський, А.Гурбик, В.Брехуненко та ін.

Слід згадати й праці зарубіжних істориків, які з'ясовували значення Запорозької Січі в історії. Передусім це доробок російського вченого Б.Флорі, французької дослідниці Ш.Лемерсьє-Келькеже, польських авторів В.Серчика, Л.Подгородецького, З.Вуйціка, С.Козака та ін. Безперечно, так чи інакше, всі вищезгадані дослідники порушували питання, пов'язані зі значенням Запорозької Січі в етносоціальному розвитку українців, але спеціального аналізу цієї проблеми поки немає. В той же час не викликає сумнівів та обставина, що Запорозька Січ відіграла величезну роль у генезі українців і сприяла перетворенню їхньої етносоціальної спільноти в націю.

Загальна ж ситуація етносоціального розвитку українців на середину XVI ст. виглядала так. Українці становлять уже окремий етнос, якому властивий етнонім «русь» і який протиставляється сусідам – «московитам», «білорусинам», «ляхам», «литвинам», «жидам», «волохам», «татарам». Водночас не існує окремої Української держави, що безперечно загальмовує етносоціогенез. Однак і заперечувати реальність на цьому етапі української народності як етносоціального організму немає жодних підстав. Так, народність – термін суперечливий, але для того, щоб не заплутувати термінологічну ситуацію в етністоричній сфері ще більше, а також з огляду на відсутність більш вдалого поняття, на наш погляд, його застосування є цілком виправданим.

Безпосередньо українська народність як етносоціальний організм швидше за все утворюється в межах держави, котру прийнято називати Київська Русь. Щоправда, слід пам'ятати, що категорія «етносоціальний організм» типологічно не тотожна категорії «етнос», оскільки це різні види спільнот. Отже, в цьому випадку мова йде не про виникнення українців як етносу. Потрібно також зауважити, що при цьому «горезвісна» давньоруська народність була поліетносоціальним організмом. Адже Київська Русь аж ніяк не була моноетнічною (навіть у східнослов'янському контексті) державою.

Складність же етносоціального розвитку давньоруського періоду багата в чому пояснює також і проблему стабільності етносоціального розвитку українців у постмонгольський період, тобто в другій половині XIV – XV ст. Як відомо, саме в цей період «зароджували» і український етнос, і українську народність (причому досить часто не розрізняючи цих понять) радянські історики. Проте, якби це було так, ми обов'язково спостерігали б значну активізацію етносоціальних процесів (передусім консолідаційних) і сплеск етнічної активності українців («молодий» етнос завжди динамічно

розвивається). Натомість українці існують на цьому етапі не як спільнота, що народжується, а як така, що зникає з історичної арени.

Таким стабільним етносоціогенезом (існував уже сформований етносоціальний організм – українська народність) пояснюється й фактично безболісна інтеграція української народності до етносоціальних організмів Великого князівства Литовського й частково Польського королівства. При цьому «вживлення» української народності в інодержавні етносоціальні організми призвело до відновлення загальноетнічної свідомості та самосвідомості українців, а також до відновлення їхньої етнополітичної парадигми, що, на наш погляд, яскраво виявилось в державотворчому русі другої половини XVII ст. У цьому контексті потрібно згадати якраз державотворчі тенденції Запорозької Січі, яку вже від часів М.Костомарова в історіографії класифікують як «республіку», що стала прообразом майбутньої козацької державності.

Від середини XVI ст., коли українська народність потрапляє у сферу політичних інтересів народності польської, ситуація змінюється докорінним чином. Якщо в складі Литовсько-Руської держави українці відчували себе рівноправною спільнотою, то в межах Речі Посполитої етносоціальні процеси розвивалися більш динамічно з усе помітнішою відцентровою тенденцією, що, з іншого боку, можна вже класифікувати як перші ознаки початку українського націогенезису. Напруженість же українсько-польських контактів лише прискорює консолідаційні процеси в межах розселення українців. І в цьому контексті Запорозька Січ виступила головною етнополітичною базою української народності, стрижнем її консолідації, активізації самоідентифікації та самосвідомості.

Сьогодні вже не викликає сумнівів той факт, що друга половина XVI – перша половина XVII ст. – переломний період в історії українців. Передусім докорінні трансформації, на наш погляд, були зумовлені появою та розвитком у цей час українського козацтва, в тому числі й основної його організації – Запорозької Січі. До сьогодні не існує єдиного погляду на час появи і соціальну природу українського козацтва. Крім цього, існує погляд на іноетнічне походження українського козацтва, зокрема від хозар, черкесів, татар. На нашу думку, козацтво не становило окремої етнічної спільноти, а виступало швидше за все певним етносоціальним сегментом, який утворився на автохтонному українському ферменті.

Щодо часу виникнення козацтва, то ми схилиємося до думки, що це друга половина XV ст. Адже найраніші згадки стосовно українських козаків відносяться до кінця XV – початку XVI ст., а згідно підрахунків В.Брехуненка на основі даних щодо козацтва донського [1, 82], можна вважати термін його генези близько півстоліття. Сама ж генеза козацтва була закономірним результатом, а наявність типологічно подібних явищ у сусідніх державах, згідно з твердженням О.Гуржія, тільки підтверджує цю закономірність і водночас унікальність козацтва [2, 8].

Стосовно соціальної природи козацтва не можна сказати, що якийсь окремих стан дав початок цьому явищу, так само як не можна стверджувати, буцімто козащина – хаотична мішанина різних верств. На нашу думку, найбільш перспективним у цьому контексті може бути розгляд формування козацької верстви як поетапного процесу. Безсумнівно першоджерелом українського козацтва стали людині порубіжних міст південної Київщини і «надзвичайні пограничні відносини полудневої України» [3, 44]. З огляду на це, можна стверджувати, що козацтво стало закономірним результатом боротьби міщанства південних українських міст зі степовими кочовиками. При цьому козацтво формувалося на справді широкій соціальній основі, котра постійно оновлювалася та динамічно змінювалася, внаслідок самої неоднорідності міщанської верстви краю, тим більше, що станові переродки на цьому етапі ще не були чіткими.

Від середини XVI ст. у лави козащини впливається значна кількість обезземеленого боярства, котре домінує в його середовищі до конфліктів 1590-х рр., внаслідок яких козацтво «різко збільшилося кількісно за рахунок селянського елемента, а відповідно зросла й неоднорідність козацтва» [4, 54]. З початком XVII ст., на наш погляд, можна спостерігати зворотний процес – «оміщання» козацтва передусім низового. Так, у відписці путивльського воєводи за 1630 р. читаємо: «А черкаси де после бою ж (мається на увазі поразка Тараса Федоровича-Трясила. – К.І.) разошлис по городом» [5, 225], а в 1632 р. бачимо, що й «ныне де черкасы живут по городом» [6, 403]. Отже, козацтво не мало чіткої станової основи, котра визначала б його статус у соціальних відносинах того часу. Разом із тим це стало, на нашу думку, головною причиною формування осібногo соціального стану козаків.

Не викликає сумнівів і той факт, що основною територією формування українського козацтва стало черкасько-канівське Подніпров'я, а згідно тогочасного адміністративно-територіального устрою – південні староства Київського воєводства. Так, ще М.Максимович стверджував, що «придніпровські міста Черкаси та Канів – це першопочаткові розсадники козацтва» [7, 193]. Потрібно визнати справедливим і погляд на козацтво цього регіону як на ядро формування безпосередньо козацтва запорозького [8, 3-4; 9, 590]. Вже сучасник подій – польський хроніст Мартин Бельський – зауважував, що козаки – це «посполиті, котрі на низу Дніпра проживають лише влітку, а на зиму розходяться в міста Київ, Черкаси та інші» [10, 1385]. Так, і у судовому листі великого князя литовського Олександра з приводу суперечки київських міщан і київського воєводи князя Дмитра Путятича від 14 травня 1499 р. зазначено: «...которые козаки зверху Днепра и с ыншихъ сторон ходят водою на низ, до Черкасъ и далси, а што тамъ здобудут, с того вьсего воеводе десятое мают давати...» [11, 194]. У 1540 р., коли навіть не існував ще замок Д.Вишневецького на Хортиці, охоронний лист Сигізмунда-Августа також фіксує козаків, «которые нижей замковъ нашихъ Черкасъ и Канева на Днепре суть» [12, 141].

Згодом і сам «город на Хордецко[м] острове князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого», як це видно з Никонівського літопису, в 1557 р. був економічно залежним від порубіжних міст волості. Згідно запису російського літописця, в цей час «...писаль ис Черкас да ис Канева къ царю и великому князю [московскому] князь Дмитрей Ивановичъ Вишневецкій, что онъ зъ Днѣпра съ Хортицкого острова пошелъ, потому что корму не стало у него, и казаки отъ него розошлися, а царь Крымской пошелъ на его городъ да Турьского люди многіе въ судѣхъ да Волохи, и онъ за кормомъ сѣлъ в городѣ, а, пришедъ, засѣлъ Черкасы и Каневы...» [13, 286].

Ще одним свідченням походження Низового товариства передусім із волості можуть бути назви січових куренів, які відповідали назвам поселень тогочасної південно-східної України. На думку Л.Падалки, це пояснює також механізм утворення Запорозької Січі: «Групи земляків черкаських, канівських, стеблівських і решти, що йшли за порогає для промислів, а подекуди й для вторгнень у турецькі й татарські землі, внаслідок нових відносин на Україні, з'єднувалися, як окремі курені, в необхідну за нових умов побуту форму єдиного коша запорозького» [14, 48]. Це дає підстави погодитися з І.Каманіним стосовно того, що запорозьке козацтво взагалі виступало тільки «залогою» українського козацтва в цілому, сторожовим загоном, який завжди, щомиті мусив бути готовим до зустрічі з ворогом [15, 77]. Так само й О.Яблоновський вважає, що Запорозжя виступало літнім осередком «непослушних» порубіжних староств України [16, 21]. Отже, безсумнівною та важливою підставою для втілення в життя проекту Запорозької Січі, як зауважує В.Щербак, послугував розвій козащини на південному порубіжжі [17, 67].

Щоправда впродовж другої половини XVI ст. Запорозька Січ поступово перетворюється в окреме утворення з досить міцною політичною та самостійною економічною основами, що зумовило її статус головного центру українського козацтва. Досить чітко козацька спільнота за порогами виділяється в окрему групу в останній чверті XVI ст., внаслідок так званої «реформи Баторія» щодо організації реєстрового козацтва. Фактично відтепер, згідно з твердженням А.Гурбика, «Січ стала центром боротьби колишніх бояр, селян і низовиків (уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі» [18, 25].

Під кінець XVI ст. Запорозька Січ уже «перетворилася в головний центр не тільки низового, запорозького козацтва, а й козацтва городового, волосного» [19, 19]. Так, від першої половини 80-х рр. XVI ст. Січ контролювала значну територію від Низу до Надпоріжжя і південних українських замків Канева та Черкас. Січовики вільно пересувалися в цій місцевості та саме тут вступали в переговори з королівськими посланцями [20, 74]. З цього часу, на думку В.Смоля, «з'явилася, а у майбутньому набула загрозливого розмаху тенденція загострення стосунків між Запорозжям і городовою Україною, зумовлена боротьбою за гегемонію у державотворчому процесі» [21, 2].

Безперечно все це зумовлювало й виняткову роль Запорозької Січі в етносоціальних процесах другої половини XVI – першої половини XVII ст. Адже вона стала одним із важливих сегментів українського етносоціального організму на етапі його націєстановлення. З іншого боку немає підстав припускати, що Січ існувала в ізолюваному від української народності становищі, оскільки «Запороже не могло ще існувати само для себе, багатомиток лучило степову людність з житем решти України» [3, 26]. Так, у люстрації Київського воєводства 1570 р. бачимо, що міщани Канева допомагають низовцями, поставляючи останнім кулі, порох, селітру [22, 13]. У першій третині XVII ст. джерела також фіксують звернення «из Запорог... к черкасом в городы...» [23, 107] з метою «приготування дерева для човнів, провізії, пороху, куль для забезпечення морських походів» запорожців [24, 403].

Таким чином, Запорозька Січ і українське порубіжжя – волость – були одне для одного важливим підґрунтям спільної життєдіяльності. Тому слід підкреслити вагому роль Січі в збереженні української етнічності. Однак не варто забувати, що від останньої багато в чому залежала й стабільність розвитку безпосередньо організації козаків за порогами. Етнозбережне ж значення Січі простежується вже у творах сучасників подій. Зокрема Шимон Пекалід називає її «вірною захисницею люду» [25, 81]. Проте офіційна влада, на жаль, приймала її винятково як «розсадник бунту» [26, 87], а запорожців іменувала (до речі, зовсім небезпідставно) «ватажками всього свавілля» [27, 436]. Така офіційна позиція Речі Посполитої тільки посилювала опозиційні настрої січовиків і сприяла зростанню авторитету в очах тогочасних українців козацького товариства за порогами Дніпра. Тому й не дивно, що від часів виступу запорозького гетьмана Криштофа Косинського (1591 р.) всі подальші конфлікти так чи інакше очолювалися досвідченими запорозькими лідерами.

Зростання авторитету Запорозької Січі зумовлювалося передусім її політичною самостійністю й активною зовнішньополітичною діяльністю. Перше козацьке посольство джерела фіксують уже в 1556 р. і було воно до Москви [28, 22]. Згодом з'явилися чутки, що московський цар прислав до козаків «упоминки не малі, аби [вони] землі татарські воювали...» [29, 86]. Така геополітична діяльність запорозького козацтва фактично стала виявом «зростання його впливу на міжнародні відносини» [30, 13]. Це змушувало найбільші сусідні держави уважно спостерігати за еволюцією української козащини. Тому слухно зауважує В. Смолій, що наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. Запорозька Січ виступала вже суб'єктом міжнародного права [31, 2]. За цей же період козаки внесли і чимало нових елементів у тогочасні міжнародні відносини. Наймаючись до військ різних європейських (і не тільки європейських) монархів, козаки брали участь у найбільших тогочасних війнах. З іншого боку, така динамічна позиція в геополітичних комбінаціях безсумнівно сприяла формуванню та кристалізації етнополітичної свідомості всього українського козацтва.

Козаччина розросталася поза контролем центральної влади, а Запорозька Січ як нова організаційна сила стала «свого роду козацькою столицею» [32, 118]. Це сприяло досить швидкій політичній структуризації козацтва [33, 166] й активному формуванню його політичного світогляду [34, 15]. За таких обставин козацькі ради стали тим авторитетним органом, «якому належало право вирішувати воєнні та політичні питання» [35, 85], що стосувалися не тільки козацького товариства, а й всієї української спільноти.

Політичному «унезалеженню» козацтва сприяла й дуалістична політика щодо нього уряду Речі Посполитої. Попри те, що польську владу особливо непокоїла та обставина, «щоб козацька вольниця не виходила з Дніпра на Чорне море і в державах, що перебувають під владою султана, ніякої шкоди не чинила» [36, 398], Польська корона час від часу сама захочувала козаків, як відомо, до активної міжнародної діяльності. Зрештою, існує багато фактів, які свідчать про те, що козаки діяли досить часто самостійно, виходячи з реальної ситуації. Виявом цього можна вважати постійні втручання Січі у внутрішні справи Молдавського князівства, Кримського ханства, придунайських князівств, а також вагання козаків стосовно допомоги Польщі у Хотинській війні 1621 р. і у Смоленській війні 1633 р. Внаслідок цього Річ Посполита змушена була визнати козачину рівноправним політичним партнером – «явними ворогами нашими» [24, 237].

Водночас перебрання козацтвом на себе функції українського «політичного народу», як стверджують В.Смолій і В.Степанков, «вितворило на півдні Київського воєводства зародки національної державності» [37, 9]. Отже, можна стверджувати, що Запорозька Січ виступала не тільки гарантом геополітичної стабільності тогочасної порубіжної України й усієї Речі Посполитої, а й важливим чинником формування етнополітичних уподобань українства, спрямованих на широку автономізацію передусім південно-східної частини тогочасної України, що відроджувало крок за кроком українську державність.

Крім значного впливу на гео- й етнополітичні процеси в середовищі тогочасної етносоціальної спільноти українців, Запорозька Січ потужно вплинула й на традиції господарювання українців. Утворившись фактично з промисловою метою (уходництво, добитництво, відхожі промисли), Січ поглиблювала ці види економічної діяльності, що зумовлювалося, з іншого боку, досить віддаленим розташуванням від волості. Однак цей фактор сприяв більш тісним і тривалим контактам січовиків із «городовим» козацтвом, міщанством, купецтвом на заселеній території України. Адже потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва зумовлювала пошук альтернативних товарів для обміну [38, 51]. Обмеженість низового товаровиробництва (продукти рибальства, полювання, пасічництва), що ускладнювалося гострою конкуренцією з боку міщан і старост (адже документи свідчать, що вони також мали значну частку прибутків з

уходництва), а також залежність від природних умов, грабіжницьких нападів татар, митної політики старостинських урядів і перш за все відсутність у межах Січі сталого землеробського господарства, – все це примушувало шукати альтернативні види для товарообміну на волості.

Одним із таких напрямів стали походи «за здобиччю» вглиб улусів кримських татар. Причому, цей «козацький хліб» (за визначенням Семерія Наливайка) становив чи не головну статтю прибутків усього Низу. Так, уже в 1552 р. хан Девлет-Гірей скаржився великому литовському князю: «...козаки под влусы подходячи, шкоды и кривды немалые чинят, и на поли у чабанов овцы занимают и стада коней и волов забирают» [39, 62]. У 1559 р. і літописець-«москвин» записав, що козаки «на улусы ходили и взяли лошадей тысяч с пятнадцать» [13, 315]. Так, і у 1628 р. С.Хмелецький доповідав польському уряду: «Якийсь Маляй із Черкас ходив понад річкою з півтора тисячами людей; він вийшов на Муравський шлях, зустрів татар, через яких Шагін-Гірей надсилав гроші своїй дружині в Кесуль-бас і знищив цих татар; кожному з них дісталось під час розподілу по 17 червоних золотих і по 5 коней на людину» [40, 166]. Безперечно захоплені товари та худоба згодом продавалися січовиками на волості. Це втягувало їх у тогочасний «національний ринок», а отже, сприяло прискоренню їхньої самоідентифікації.

Дедалі більше зростання та зміцнення політичної незалежності Запорозької Січі, особливо протягом першої чверті XVII ст., що безсумнівно пов'язано з вдалими походами на Крим і Туреччину, а також значний економічний вплив на порубіжну волость у вигляді активних торговельних відносин і «осідання» в її межах колишніх запорожців на власних хуторах, зумовили стрімке зростання авторитету Січі в очах не тільки українців, а й усього східноєвропейського ареалу. Тим більше, ґрунтуючись фактично на засадах «демократичного співтовариства», Січ «не відмовляє» охочим козакувати за жодною ознакою (в тому числі етнічною та конфесійною), крім статевої. Проте не можна погодитися з польським істориком З.Вуйціком, що внаслідок цього козацтво становило «наднаціональну» спільноту і не визнавало жодної релігії [41, 14, 19].

З іншого боку, вже сучасники нерідко вважали козацьку спільноту взагалі за окремих етнос. Так, мандрівник Грюневег «казаков в больших кучмах» вважав за окрему національність [42, 20]. Простежується схоже ставлення й у творі Ш.Пекаліда [43, 172-173]. Безперечно важко погодитися як з першою, так і з другою думками. Щоправда не можна вважати козацтво і як надто поліетнічне, так і моноетнічне групою, зокрема як стверджує Самійло Величко, що «козаки – тільки руси» [44, 41]. На наш погляд, найбільш правомірним може бути погляд на козацтво, як на спільноту з українською етнічною домінуючою основою. Адже основний контингент Війська Запорозького становили вихідці з волості і насамперед із найближчих «українних» староств – Черкаського, Канівського, Корсунського тощо.

Цю тезу підтверджують і дослідження інших авторів. Так, А.Стороженко відзначав: «Переважна більшість козаків, записаних у реєстр 1581 р., походила з міст і містечок, розташованих по Дніпру та його притоках» [32, 18]. У свою чергу відомий дослідник Запорозжя Д.Яворницький також зауважував: «Кіш складали люди різних народностей, але переважаючий елемент становили «южноруссы» з найближчих до запорозьких степів міст Черкас, Канева, Крилова тощо» [45, 49]. До такої думки схиляються й сучасні історики. Так, Я.Дашкевич стверджує, що «основна маса козацтва була українцями і майже виключно православними» [46, 21]. За підрахунками В.Щербака, в складі козацтва представники українського етносу становили близько 80-90% [38, 135].

Відсоток же козаків неукраїнського походження змінювався в різні періоди [47, 20]. Так, у 1581 р. у козацькому товаристві перебували білоруси, москвини, литовці, поляки, німець, серб, татарин, а у 1649 р., крім цього, болгарини, греки, угорці, албанці, чехи, шведи, турки, волохи [48, 28]. Зустрічаються в документах свідчення присутності в козацтві євреїв [49], хорватів [50, 450], вірмен [51, 34-35].

Втім, запорозьке козацтво аж ніяк не можна класифікувати як хаотичну мішанину «національностей». Більше того можна стверджувати, що етнічний склад січовиків був цілком залежним від етнODEMOГРАФІЧНОГО розвитку волості. Оскільки, як зауважує П.Клепатський, «колискою козацтва ми повинні визнати Черкаський повіт, з якого воно поповнювалося й національностями» [52, 513], постільки домінували в ньому саме українські етнофори. Домінування ж українського етносу на порубіжній волості також не викликає жодних сумнівів. Ця обставина сприяла в свою чергу і досить швидкій асиміляції іноетнічного елемента в козацтві саме в «проукраїнському» напрямі зі ствердженням у ньому «почуття руської ідентичності» [53, 257; 54, 285]. При цьому саме козацтво виступило основою етнODEMOГРАФІЧНОГО балансу в порубіжній Україні. Адже його поява та розвиток значно сприяли забезпеченню місцевого населення.

На цей процес вперше в історичній літературі звернув увагу ще П.Симоновський, який писав: «Козаками все пустые земли... тотчас оселены и поделаны были многие города и крепости, в которые и из других близких сторон многие люди, кои токмо одного исповедания были, приходили на жительство» [55, 9]. Зупиняється на цій обставині й М.Грушевський: «Поки ті українські землі над Дніпром лежали пустою, доти й панів там не було. Як же стало там безпечніше за козаками, як татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвілля: що там землі скільки хочеш, а панів нема, де сподобається – осідай та ори, нікого не питаючи...» [56, 45]. У свою чергу цікаву аналогію щодо порівняння козацтва й стародавніх римлян пропонує О.Терлецький: «Вроджена хоробрість заборолом України перед татарським лихом... Це немаловажна праця в історії людства. Імя

України знайдеться побіч Римлян, які чотири століття боронили культуру й цивілізацію перед наїздами варварських тоді, германів...» [57, 54,88,89].

Навіть зазнаючи постійно відчутних втрат у походах, війнах, повстаннях, козаччина феноменально швидко проходила процес так би мовити «демографічної регенерації». На думку польського історика Я. Качмарчика, «справді, від моменту появи козаччини як організованої суспільної сили, це стало своєрідним винятком» [58, 50]. Це швидше за все слід пов'язувати з процесом масового покозачення населення волості й передусім селян-утікачів, які вливалися у січове товариство, збільшуючи цим постійно кількість козаків. Згідно твердження В. Неточаєва, це також «сприяло певній безпеці та дальшому заселенню Подніпров'я» [59, 25]. Тому, слідом за М. Владимирським-Будановим [60, 166], можна стверджувати, що козаччина виступила основним підґрунтям колонізаційного руху протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Усвідомлювало певним чином цю свою місію й саме Військо Запорозьке, що видно зокрема із тексту його заяви в 1610 р. у київському гродському суді: «[Ми, Військо Запорозьке], котре з давніх часів здоров'ям і головами своїми накладаючи кожного часу, й дуже не мало визволя[ючи] народу християнського з неволі неприятельської, від поган Турків і Татар... і на размноженне народу християнського за православну віру свою при всякій оказії чинило послугу, і завжди чинить, не жалуючи здоров'я і життя свого» [61, 394]. Сюди, зазначає М. Грушевський, «очевидно належить велика дійсно заслуга козацька – відновлення заселення Східної України, завдяки тому, що козацтво захистило її від татарських нападів» [62, 71].

Водночас слід зазначити, що й самі січовики були зацікавлені в динамічному «розмноженні народу християнського» на волості, що виступала основним продуцентом кадрів для запорозької спільноти. На цій обставині акцентував увагу Д. Бантиш-Камєнський: козаки «разделились на два сословия, на женатых и холостых: женатые населили деревни в отдалении от Сечи, между Днепром и Бугом; холостые имели жилища... в укрепленном месте, ими Сечь называемом...» [63, 65]. У свою чергу О. Рігельман теж зауважував, що в межах Запорозької Січі «они (козаки. – К.І.) все там безженные были и потому племя свое производит не могли...». І більше того, «все жители, да и самые пахари, ни в чем нужды, кроме всякого довольного избытка, не имели; почему и находящиеся тут в соседстве их козаки жили с ними в добром согласии и делали им еще всякую защиту и оборону от набегов татарских и прочих народов, чрез что не только спокойное и безопасное житие, но и приращение у себя в людях возымели. Сим пребывавшим своим и по всегдашнему сообщению с козаками украинцы навыкли и научились козацким военным обрядам, общались с ними также в разные подьезды и противу неприятелей мужественно вооружались» [64, 41,48].

Етнодемографічна взаємозалежність Січі та волості виявлялася та зміцнювалася осіданням на останній запорозьців, інколи мігрувавших з далеких країн або західних областей України. Так, Г. Міллер вважав, що

особливо активно цей процес спостерігається з останньої чверті XVI ст., тобто через реформу Баторія: «С того времени Гетманы Запорожские с большей частью народа возлюбили жительство в городах Малороссийских Заднепрских, в Черкассах, в Трахтемирове, в Чигирине... да и сами [козаки], оставя холостое житье, мало по малу законным браком в супружество вступили» [65, 39-40]. Польський дослідник Ю.Немцевіч взагалі стверджує, що для запорожців стало нормою приховувати власних дітей, дружин і коштовну здобич «у містах королівських і шляхетських» [66, 175]. У свою чергу й М.Любавський відзначає: «Одночасно з організацією в Запорожжі постійного табору відбувалася й інша важлива еволюція в житті дніпровського козацтва. Більша частина його осідала на Україні в замках, містечках, селах і хуторах, перетворюючись на особливий клас землевласників і промисловців» [67, 372].

З огляду на вищевикладене, можна з упевненістю стверджувати, що якщо й не усі, то бодай більша частина Війська Запорозького була «генетично» (!) пов'язана з основним етнічним масивом українців «на волості» передусім у порубіжній зоні тогочасної України. В цьому відношенні, хоча й непрямим шляхом, Запорозька Січ також впливала на спрямованість етносоціальних процесів у межах української народності. Адже, крім позитивного впливу на етнодемографічний баланс у порубіжній Україні, січовики саме на етносоціальному рівні залучалися до української спільноти, що зрештою стало найважливішим ідентитетом запорожців на шляху вибору їхньої етнополітичної ідентичності. В такому контексті козацька державність середини XVII ст. постає безсумнівно етносоціальною/національною державою українців. Одночасно й український етнос, завдяки Запорозькій Січі, усе глибше усвідомлював свою значущість і самовартість як рівноправної спільноти з правом на самовизначення.

Насамкінець слід зауважити, що запропонована проблематика є далекою від остаточного розв'язання. Тому подальші дослідження в цьому напрямі виглядають досить перспективними та необхідними. Зокрема поглибленого аналізу потребують, на нашу думку, такі аспекти впливу Запорозької Січі на етносоціальний розвиток українців протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст., як етнорелігійні процеси та етноментальні трансформації. В той же час розгляд декількох напрямів впливу Січі на український етносоціогенез свідчить про його значущість і важливість на етапі становлення української ранньомодерної нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В.А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. — К.; Запоріжжя, 1998.
2. Гуржій О.І. Козацтво на світанку своєї історії // Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: Минуле і сучасність: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції. — Черкаси, 1999.

3. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — Львів, 1908.
4. Леп'яко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. — Вип. 1. — К., 1993.
5. Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: 36. док. і мат. — К., 1993.
6. Акты Московского государства. — Т. 1. — СПб., 1890.
7. Максимович М.О. «Киевъ явился градомъ великимъ...»: Вибрані українознавчі твори. — К., 1994.
8. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских. — М., 1847.
9. Эварницкий Д. Число и порядок Запорожских Сечей // Киевская Старина — 1884. — Т. VIII. — № 4.
10. Bielski Marcin. Kronika Polska. — Т. 3. — Sanok, 1856.
11. Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 2. — СПб., 1848.
12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — СПб., 1865.
13. Полное собрание русских летописей. — Т. 13. — М., 1965.
14. Падалка Л. Происхождение запорожского козачества // Киевская Старина. — 1894. — Т. X. — № 9.
15. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. 8. — К., 1894.
16. Jablonowski A. Wstęp. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw) // Źródła dziejowe. — Т. XXII. — Warszawa, 1897.
17. Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1995. — № 5.
18. Гурбик А.О. Проблема територіальної та хронологічної локації першої Запорозької Січі // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.; Запоріжжя, 1997.
19. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1954.
20. Гурбик А.О. «Українська Атлантида» (До історії виникнення першої Запорозької Січі) // Пам'ять століть. — 1999. — № 5.
21. Смолай В. До проблеми історії української державності в середині XVII ст. // Історія в школах України. — 1996. — № 1.
22. Архив Юго-Западной России. — Ч. 7. — Т. 3. — К., 1905.
23. Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т. — Т. 1. — М., 1953.
24. Volumina legum. — Т. 3. — Petersburg, 1859.
25. Пекалід Симон. Про острозьку війну під П'яткою // Антологія української поезії в 6 т. — Т. 1. — К., 1984.
26. Пучина бездонная. Хроника Натана Ганновера // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»). — Иерусалим; Москва, 1997.

27. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. — Ф. І. — Спр. 13402.
28. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К., 1991.
29. Archiwum Domu Sapielow. — Т. 1. — Lwów, 1892.
30. Леп'яко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). — Чернівці, 1999.
31. Смолій В.А. Козацтво та Запорозька Січ у суспільно-політичних процесах XVI—XVII ст. // Історія України. — 2000. — № 6.
32. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. — К., 1904.
33. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII в. (1591-1603). — Львів, 1905.
34. Онищенко І.Г. Консервативний напрям української політичної думки: розмежування понять «етнос» та «нація» // Нова політика. — 1997. — № 6.
35. Бойко І.Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // УІЖ. — 1966. — № 2.
36. Scriptores regum Polonicarum. — Т. 20. — Kraków, 1907.
37. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. кризь призму століть // УІЖ. — 1998. — № 1.
38. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.
39. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / Изд. М.Оболенским и др. в 2 т. — Т. 1. — М., 1843.
40. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — К., 1896.
41. Wóycyk Z. Dzikie pola w ogniu (O Kozaczynie w dawnej Rzeczypospolitej). — Warszawa, 1968.
42. Мыцък Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII в.). — Ч. 1. — Днепропетровск, 1981.
43. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002.
44. Величко Самійло. Літопис. — Т.1. — К., 1991.
45. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3 т. — Т. 2. — К., 1990.
46. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. — 1990. — № 12.
47. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1998.
48. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо в другій половині XVI — середині XVII ст.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1991.
49. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи (По материалам сечевого архива) // Еврейские хроники XVII столетия...

50. Paprocki V. Herby gycerstwa polskiego, zebrane i wydane r.p. 1584. — Kraków, 1858.
51. Осіпян О. Вірменська діаспора у середньовічному Києві // Київська Старовина. — 2002. — № 6.
52. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. — Т. 1. — Одесса, 1912.
53. Serczyk W.A. Ukraina w latach 1569-1795 // Ukraina: teraniejszość i przeszłość / Pod. red. M.Karasia i A.Podraży. — Kraków, 1970.
54. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.
55. Симоновский П.И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. — М., 1847.
56. Грушевський М.С. Як жив український народ. — К., 1992.
57. Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. — Львів, 1930.
58. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996.
59. Негочаєв В.І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету. — 1954. — Т. 9.
60. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). — К., 1891.
61. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. — Т. 7. — К., 1995.
62. Грушевський М.С. Пересування культурно-національного центру на схід: козаччина як чергова рушійна сила національного українського активу // Укр. історик. — 1991/1992. — № 3-4/1-2.
63. Бангъш-Каменский Д.А. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993.
64. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994.
65. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846.
66. Niemcewicz J.U. Dzieje panowania Zygmunta III. — Т. 1. — Kraków, 1860.
67. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. — М., 1996.

K.Ivangorodsky. The Zaporoz'ka Sich in ethnosocial processes of the second half of 16 – the first half of 17 centuries.

In this Article the importance of Zaporoz'ka Sich for ethnosocial development of Ukrainian community during the epoch of the late Middle Ages and the early-modern age is examined. The geopolitical aspects of the impact over increasing of international authority of Ukrainian kossacks are described. The extent of the economic and ethnodemographic dependence of Sich from development of South Districts of Kyivan Province is determined.